

לאופייה של ספרות עולי הרגל

יעקב שביט

אותו מקום. גם בעידן התקשורת ההמונית לא דעך הז'אנר הזה; ממש כשם שאין התייר מדיר רגליו מאתר מסוים רק משום שהמונים קדמו לו שם, כך גם כותב ספרי המסעות אינו מניח את עטו מידו רק משום שמחברים אחרים קדמו לו.

בהיסטוריה של תולדות הספרות אין ספרי המסעות – למרות כמותם העצומה – ז'אנר נחשב או מוזכר. קשה למצוא את רישומו בהיסטוריה כלשהי של הספרות, ואם ניתן מקום כלשהו לז'אנר זה, הרי הוא ניתן לספרי-מסע הנזכרים כחומרי רקע לסיפורי-מסע בדיוניים. כך, למשל, נזכר ספרי-המסע של אמריקו וספוצ'י ב-1507 בתור המקור ל"אוטופיה" של תומס מור, וראשיתו של הז'אנר של הספרות האוטופית בארצות שמעבר לים. ספרי-המסעות הפופולאריים מאוד של המאה ה-17 הם הרקע להופעתם של שני מבשרי הרומן המודרני – "חיי רובינזון קרוזו, המלח מיורק, ומאורעותיו המפליאים", שראה אור ב-1719, ו"מסעי גוליבר", שראה אור ב-1726. ספרי-מסעות שנשכחו והעלו אבק על מדפי הספריות הזינו בחומר רקע ובתבנית הספרותית יצירות מופת רבות. גם אצל סופרים ידועי-שם שיצאו למסעות, זוכים ספרי-המסע שכתבו למעמד כלשהו, רק בתנאי שניתן למצוא בהם מפתח או ראי להתפתחות הרוחנית והספרותית של המחבר, או שלמסע הייתה השפעה כלשהי על המחברים ועל יצירתם.

הדחף למסעות, ולמסעות למזרח ולארץ-ישראל בכלל זה, נבע ממקורות ברורים למדי; היה זה חלק מן הדחף הכללי של מספר אנשים הולך וגדל לצאת למסעות – לכל קצווי-תבל. כוח המשיכה של הלבאנט ושל ארץ-ישראל היה, כמובן, בעל אופי שונה, וגם בתוך הלבאנט עצמו היה הבדל ניכר בין כוח המשיכה של אסטנבול, קהיר וירושלים.

בהקדמה לרומן "עור היחמור" שראה אור ב-1831, כתב בלזאק, כי לקהל הקוראים בן-זמנו "ספרד, המזרח וההיסטוריה של צרפת בנוסח וולטר סקוט היו כבר לזרא". ואולם, שיטפון ספרי המסעות – ובכללם ספרי-מסעות ללבאנט, ולארץ-ישראל בתוכה – רק הלך וצבר תנופה בתקופה זו. 1831 היא, כידוע, השנה שבה נפתחו שערי ארץ-ישראל, שהייתה תחת השלטון המצרי, בפני חוקרים ונוסעים בני המערב, שנהרו אליה בקצב שלא נודע קודם לכן. היה זה ראשיתו של עידן חדש, ועל הצליינים ועולי-הרגל נוספו עתה גם התיירים המודרניים. הפופולאריות של ספרי המסע לארץ-ישראל במאה ה-19 היא כבר עובדה סוציו-תרבותית ידועה. ערכם של ספרי המסעות השונים לחקר ההיסטוריה, האתנוגראפיה, הכלכלה ושאר תחומים גם הוא ידוע למדי. אך בשנים האחרונות חלה תמורה, ומעמדם של ספרי המסעות ירד לא מעט, משנפתחו בפני החוקרים מקורות ארכיוניים עשירים. לספרי-מסע יש גם ערך אנטיקוארי וטעם של נוסטלגיה; מדובר "רק במאה שעברה" – ובכל-זאת: איזו מטמורפזה גדולה עברה הארץ!

כאן יידון בקצרה היבט אחר של ספרי המסעות. אותם ספרי-מסע שלא ניתן – או שאין צורך – ללמוד מהם על עברה של הארץ (ולכל היותר ניתן ללקט מהם תיאור יפה, או רישום של חוויה אישית, לצורך אילוסטרציה ספרותית), אך ניתן לעומת זאת ללמוד מהם על הרקע התרבותי-הרוחני של הכותבים ושל החברה ממנה באו ואשר למענה כתבו. ספרות-מסע היא ז'אנר מתמיד ועקבי. כל התמורות הרבות, שעברו על הספרות היפה ועל הספרות המדווחת במשך מאה וחמישים שנה, כמעט שפסחו עליו. הריבוי לא עצר את הזרם, וקיומם של עשרות או אף מאות ספרי-מסע על מקום אחד לא מנע מעולם כתיבתם של עשרות ספרי-מסע נוספים על

מחנה עולי רגל בדרך לירושלים.

אך מדוע ראו נוסעים אלמונים כה רבים צורך להעלות את רשמי מסעם על הכתב? דומה כי אחת התשובות לשאלה זו היא התפתחות של קהל-קוראים רחב ושל שוק-צרכנים הולך וגדל לספרות. מעתה נדרשה המערכת הספרותית לספק יותר ויותר ספרות, ובעיקר ספרות סנסואלית-ריגושית. קוראים חיפשו בספרות שילוב של בידור והשכלה, ועקב כך פרח, למשל, הרומן ההיסטורי במאה ה-19. ומה מהנה ומשכיל יותר מקריאת ספרי-מסע לארצות קרובות ורחוקות, ומהמפגש עם השונה והמוזר? וכבר קבע פליקס פאברי בשלהי המאה ה-15, כי בספרי המסעות ניתן לשלב את המועיל עם המשעשע. הנה כיוון: ספרות המסע סיפקה את הדרישה הגוברת של קהל הקוראים, בעולם שהמסחר והשתכללות אמצעי התחבורה החלו להדק את הקשרים בין חלקי העולם.

התפתחות הדפוס והתפתחות אניות-הקיסור והרכבת הפכה את ספרות המסע בלשונות אירופה לשיטפון שקשה לאמוד את ממדיו.

הנוסעים, רובם בני השכבות המשכילות ובעלות האמצעים באירופה ובאמריקה, רצו לשמר ולהנציח את קורות מסעותיהם. בדורות שקדמו להמצאת המצלמה היה הספר אמצעי ההנצחה העיקרי. ואכן נראה כאילו כתבו רובם לעצמם, למשפחתם ולסביבתם הקרובה, אף כי לא מעטים — כהרבה כותבי "יומנים פרטיים" —

קרצו לעבר קהל רחב יותר, ואף כתבו מתוך התכוונות אליו.

זהו הנוסע שניתן לכנותו "הנוסע הבנאלי". אין הוא חוקר, ולא הרפתקן, ולא סופר כשרוני וכיוצא באלה. הוא פשוט התייר-הנוסע הממוצע של תקופתו. אין הוא כותב כדי לגלות חדשות גדולות ונצורות, אלא מתוך ידיעה מפורשת שאין בידי לחדש שום דבר מקורי. ידיעה זו אינה מרתיעה אותו, והאין הוא חש תסכול בידוע שספרו הכרוך כריכה קשה יאבד כמעט עם פרסומו בתהום-הנשייה, ואפילו חוקר חרוץ לא יטריח עצמו לעלעל בדפיו המצהיבים? לא! אין ידיעה זו מרפה את ידיו ואין היא מייאשת אותו.

העידן הרומאנטי הוא זה שדירבן את הנוסע להעלות על הכתב את רשמי נסיעתו הפרטית והבנאלית. בנסיעתו יצא זמנית משגרת סביבתו הקרובה והוא נכון לשוב אליה ברצון. ספר המסע נועד להקנות לו בעיני עצמו ובעיני אחרים מימד של ייחודיות ושל שוני. הרצון קיים אפוא כמו אצל כל כותב בלתי-מקצועי, המרגיש צורך לרשום את חוויותיו. אך למה דווקא חוויה זו? דווקא הנסיעה? התשובה לכך, היא אולי באופי הספרותי של הו'אנר הזה. ספרי-מסע הם ז'אנר שמרני ומוגבל. אין לכותב צורך ביכולת ספרותית-אמנותית של ממש. אין הוא נזקק לתחבולות ספרותיות ולכשרון ספרותי. די לו ביכולת מוגבלת לתיאור ולדיווח. אם

יכתוב בנתונים אלה על סביבתו הקרובה, על חוויותיו הפרטיות או על ענייני דיומא, יוציא מתחת ידיו דבר בנאלי לגמרי. ברם, לכתוב על מסע — זה משהו אחר! למסע ולסיפור-מסע יש תמיד אופי של פיקרסקה. יש בחומר סממנים של דראמה ושל תנועה, והעובדה שהמחבר מרחיק עדותו, נותנת לו תחושה של יצירה. בשבילי הו'אנר של ספרות המסע הוא צועד בטוחות — לא רק צמוד למוסכמות חברתיות-תרבותיות, אלא גם צמוד לתבנית ספרותית פשוטה שאיננה תובעת הרבה. אם "מסע הוא צורה של חיקוי", הרי כתיבת ספרי-מסע היא צורה נלווית של חיקוי; הלגיטימציה של הכתיבה ברורה, נושא הכתיבה מספק אפשרויות בטוחות, ובבנאליות אין כל אסון.

כמו מספרות "לא-קנונית" לסוגיה, כך מתקבלת דווקא מרומן המסע הבנאלי העדות המהימנה ביותר על הלכי הרוח הרווחים בחברה ובתרבות שהנוסע הבנאלי בא ממנה, כלפי החברה והתרבות שהוא נוסע אליה ושעליה הוא כותב. אבל כמה קוראים — חרוצים ככל שיהיו — יתגברו על השעמום ועל החזרה לעייפה, ויקראו יותר מקומץ שנבחר באקראי מספרות-מסע בנאלית זו שאיננה יכולה לשמש עוד מדריך-תיירים שימושי.

אין הסופר הבנאלי רוצה להיות מקורי או שונה. כל כוחו בהיותו בנאלי, וכל כוונתו להיות בשגרה — אפילו יבטיח פה ושם לקוראיו "הארה חדשה" או "מבט חדש" על נושא או מקום נדוש. ספרות-מסעות היא אפוא אחד האפיקים הספרותיים העיקריים (אחר-כך תבוא במקומה — או איתה — ספרות הזיכרונות והאוטוביוגרפיה) של הסופר החובב — האדם המשכיל, הרוצה להתבטא בכתב ולפרסם את דבריו. דומה נוסע זה לאותם בנאים-אמנים אלמונים, שלא השאירו את חתימתם על הקתדראלות הגדולות של ימי-הביניים — וזהו אחד הקווים המבחינים בינו לבין "הנוסע השונה".

"הנוסע השונה" הוא הנוסע המבקש להיות מקורי, מיוחד ושונה מן הנוסעים שקדמו לו. יומרה זו היא המעניקה לו את פרסומו, ולכן אנו קוראים את ספריו ומתעלמים מעמיתיו הבנאליים. הנוסע השונה — אם אינו בעל דיסציפלינה מדעית זו או אחרת — הוא בדרך-כלל סופר מן השורה הראשונה או השנייה. בכתיבתו באות לידי ביטוי מובהק הקונוציות הספרותיות של הזרם שהוא משתייך אליו וההשקפה הרוחנית שהוא מאמין בה. מאליו יובן, שנוסע כזה מבטא בצורה חריפה דעות קדומות ודימויים, וברור לא פחות, שהוא כותב לפי "טיפוסים" ספרותיים, ושאין הנוף הריאלי לידו אלא המחשה או סמל להלכי-רוח, להשקפה ולתמונת עולם. רק כך ניתן להסביר — את המובן מאליו, כמדומה — שאותו מקום עצמו מתואר באותו הזמן בצבעים קודרים בידי נוסע אחד ובצבעים ססגוניים ואופטימיים בידי נוסע אחר.

אין הנוסע השונה בא לספר על המקום, אלא על עצמו, ואין למקום חשיבות אלא שעה שניתן להמחיש באמצעותו את ה"אני" של הנוסע הכותב, וממילא ברור, שכותב ספרי-מסעות כזה עושה כל מאמץ אפשרי, שספרו יהיה "אחר" משפע הספרים באותו ז'אנר שקדמו לו. פעמים רבות הוא כותב תוך עימות עם הספרות שקדמה לו; וכדי לתת לספר המסע שלו טעם של שונות שתעשהו פופולארי בקרב קהל הקוראים המיועד שלו, הוא נזקק תדיר לתחבולות ספרותיות — בניית סטריאוטיפים, הגחכה, וולגריזציה, בדיית אפיוזות שלא היו ולא נבראו, הפרזה ופרודיה. חשוב אפוא להדגיש, ש"המקום" עצמו אינו אלא חומר-גלם, ופרטואר של מראות, פגישות, אנשים וסטריאוטיפים. כדי להמחיש את הנוף בדרך לא בנאלית, הכרחי לנצל תחבולות ספרותיות ידועות, ולכן מסע-סרק הוא המסע בעקבות ספרי המסעות כדי ללמוד מהם על הדעות-הקדומות הרווחות בחברה אחת כלפי חברה ותרבות אחרת. ספרי-מסעות — בין שהוא בנאלי ובין שהוא שונה — נועד מעצם טיבו לבנות סטריאוטיפים, לחזק תדמיות. אין הנוסע האמריקני, למשל, מפעיל את הדעה הקדומה רק כשהוא מגיע אל ה"מזרח", כביטוי ליחס מתנשא ולחוסר ההבנה של בן המערב כלפי ה"אוריינט" הפרימיטיבי, הבור והמנוון; הוא מפעילה באותה מידה כאשר הוא מגיע לרוסיה, לגרמניה או לאיטליה, והדוגמאות רבות.

לכן ראוי לקורא בספרי-מסע לזכור, שמדובר לא רק בספרות המשקפת עמדה קבועה מראש — מוסכמה תרבותית, או עמדה אישית, מדובר גם בז'אנר ספרותי על שני סוגיו — ספרות המסע הבנאלית (הלא-קנונית) וספרות המסע השונה (הקנונית); מדובר בספרות, שלה כללים משלה ותביעות משלה. רק אם נבין, שמדובר כאן בדיאלוג משולב בין הנוסע, הנורמות התרבותיות שלו, אופיו של קהל הקוראים שלו מיועד הספר, ספרי-המסע הקודמים שאליהם הוא מתייחס בעקיפין או במישרין, והאופי הספרותי של כתיבתו — רק אז נבין את טיבו של הו'אנר הבלתי-נדלה הזה. ואם אין די בכך, ראוי שנחשוב על עצמנו כתיירים, ואז נתייחס ביתר הבנה אל בעלי ספרות המסעות, בעלי הדעות הקדומות מן העבר.

לעיון נוסף

- מ. איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב 1979.
ט. כהן, מחלום למציאות, ארץ-ישראל בספרות ההשכלה, אוניברסיטת בר-אילן 1982.
י. שביט (עורך), נפלאות ארץ הקודש, ירושלים 1981.
N.E. Said, *Orientalism*, New York 1979.
F. Walker, *Irreverent Pilgrims*, Seattles — London 1974.
J. Baird, *Ishmael, A Study of the Symbolic Mode in Primitivism*, New York 1956.